

Vakf'a ait tarihî ıstılahlar meselesi

Prof. Dr. FUAD KÖPRÜLÜ

Her ne mahiyette olursa olsun umumiyetle tarihî vesikaların tahlil ve îzahında en mühim ve en müşkül cihet, tarihî ıstılahlar'ın lâıyıkıyla anlaşılmasıdır. Vakıf vesikaları'nın tetkiki hususunda da bu zorluk derhâl kendini gösterir: muhtelif zaman ve mekânlara ait vakıf vesikalarında meselâ bir takım vazifelerden bahsedildiğini sık sık görürüz ki, bunların mahiyetini doğru olarak anlamak, vakıf müessesesi ile uğraşanlar için ilk şarttır. Hâlbuki, umumiyetle tarihî ıstılahların hususî bir şubesini teşkil eden bu vakfa ait ıstılahlar da, sair tarihî ıstılahlar gibi şimdiye kadar metodik bir tarzda tetkik edilmemiştir. Bu ihmalin, tarihî araştırmalar için ne esaslı bir eksiklik olduğu ve millî tarihimizin tetkiki için bu ıstılahlar meselesini bir an evvel ciddiyetle ele almak lüzumu daima tekrarlanan bir hakikattir. Fakat henüz anlaşılamiyan bir cihet varsa, o da bu meseleye ait metodik ve sağlam tetkiklerin nasıl yapılacağıdır. Biz burada, bilhassa vakıf vesikalarında daima geçen ve bu bakımdan âdetâ vakfa ait tarihî ıstılah mahiyetini alan kelimeler hakkında ayrı ayrı tetkik tecrübeleri neşretmek niyetindeyiz. Ancak, bunun ne gibi metodolojik prensiplere göre yapıldığını anlatmak maksadile, bu hususdaki mülâhazalarımızın umumî bir başlangıç şeklinde arzını zarurî gördük. Bunun, yalnız vakıf müessesesine değil, geniş mânasile tarihin her şubesine ait ıstılahların tetkiki hususunda da faydasız olmayacağını ümit ediyoruz.

Orta Zaman Türk ve İslâm tarihine ait ıstılahlar hakkında umumî eserler şöyle dursun hattâ hususî küçük tetkikler bile, gerek bizde gerek Avrupada, henüz yok gibidir. XIX uncu asırdanberi Avrupada neşredilen türk, arap, fars metinlerinin tab ve tercemelerinde arasına ıstılah mahiyetindeki kelimelerin îzahına çalışılmışsa da, bu da oldukça mahduttur; bu gibi haşiyeler arasında

bilhassa E. Quatremère'in Memluk ve Mogol devirlerine ait bâzı ıstılahlar hakkındaki haşiyeleri, hâlâ istifade ile okunabilecek kadar mühimdir. S. de Sacy, Von Hammer gibi büyük müsteşriklerin eserlerinde de bu hususda kıymetli tetkiklere tesadüf olunur. Kezalik Van Berchem'in epigrafik tetkiklerinde de bâzı tarihî ıstılahlar hakkında çok mühim notlar vardır. Şu son zamanlara kadar garpta neşredilen muhtelif metinlerde, tercemelerde, monografilerde tarihî ıstılahlar hakkında böyle parça parça malûmata tesadüf olunabilirse de, bu hususta hiçbir bibliyografik rehber olmadığından, bunları bilmek ve bulmak gayet müşküldür. Bundan dolayıdır ki, son asır müsteşriklerinden birçoklarının bile, kendi selefleri tarafından yapılmış bu gibi tetkiklerden haberdar olmadıklarını, onlardan istifade edemediklerini sık sık görmekteyiz.

Memleketimize gelince, 1908 denberi bilhassa Osmanlı tarihi hakkında başlamış olan tetkikler arasında, arasına bu tarihî ıstılahlar meselesine de temas edilmiş, bâzı monografilerde ve neşredilen bâzı metinlerde zaman zaman bâzı ıstılahların îzahına çalışılmıştır: merhum Âli'nin *Âşık Paşazâde Tarihî*'ne yazdığı haşiyelerde, merhum Mehmet Arif'in neşrettiği *Osmanlı Kanunnâmeleri* haşiyelerinde ve daha bu gibi bâzı eserlerde buna rastgeliyoruz. *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'ndaki muhtelif makalelerde, Bay Halil Edhem'in epigrafik tetkiklerinde, bâzı ıstılahlar hakkında malûmat verildiğini görüyoruz. Şu son senelerde tarih ıstılahlarına ait umumî mahiyette bir iki lûgatçe hazırlandığını duyduksa da, bunlardan yalnız merhum M. Cevdet'in 96 sayfalık yarım kalmış bir lûgatçesi ölümünden sonra neşredilmiştir [1937 de Bay Osman Ergin tarafından çıkarılan *Muallim M. Cevdet* adlı eserin sonunda].

Garp tetkiklerinden istifade etmiş olan

Bay H a l i l E d h e m 'in yazılarını istisna edecek olursak, tarihî ıstılahlar hakkındaki diğer bütün yazılarda gayet açık bir metodsuzluğun derhâl göze çarptığını esefle itiraf etmek mecburiyetindeyiz. Umumiyetle mevzua ait çok mahdud bir bilgi ile yazıldığı ve garp tetkiklerinden hiç istifade edilmediği anlaşılan bu yazıların en büyük kusuru olan metodsuzluğu göstermekliğimiz ve onun üzerinde ısrar etmekteğimiz sebepsiz değildir: Bu yazıların muharrirleri, mevzularına ait daha geniş ve daha etraflı malzeme malik olsaydılar, yine mevzuu vuzuh ve kat'iyetle aydınlatamıyacaklardı. Çünkü filolojik ve tarihî tenkidin muayyen prensiplerine riayet edilmedikçe, meydana konan en zengin malzemedan bile istifade edilemez ve sarfedilen mesai boşa gitmiş olur. Bu yazılardan herhangi birini meselâ *Âşık Paşazâde Tarihî*'nin veya *Kanunnâmeler*'in haşiyelerini, yahut M. C e v d e t 'in yukarıda bahsettiğimiz *tarihî sözlük*'ünü veya aynı cilt içindeki bâzı notlarını okuyunuz: İzah edilen herhangi bir ıstılahın hangi zâmanda veya hangi mekânda meydana çıktığını, geçirdiği mânâ tahavvüllerini aslâ anlayamazsınız. Verilen malûmat ne gibi kaynaklardan alınmıştır? Acaba muharririn yanlış yahut müphem bir anlayışından mı ibarettir? Bunları kontrol etmek imkânsızdır. Osmanlı devrinden evvelki devirler hakkında ekseriyetle büyük birşey bilmiyen bu muharrirler, yalnız Osmanlı kaynaklarına müracaatle iktifa etmişler, hattâ bunları bile tasriha lüzum görmemişlerdir. Â l i merhumun *Âşık Paşazâde* haşiyelerini yazmak için *Kamus*, *Bürhan*, *Lehce-i Osmanî* gibi lûgatlere müracaatle iktifa etmesi, M. A r i f 'in *Fatih Kanunnâmesini* nesrederken —tasrihe lüzum görmeksizin— XVI - XVII nci asırlara ait kaynakları kullanması, metodsuzluğun bariz birer nümunesidir. Birkaç sene evvel Adliye Vekâleti namına *Fatih Kanunnâmesi*'ni yeni türk harflerile neşreden H ü s e y i n N a m ı k O r h u n 'un o haşiyeleri —mânalarını bozacak derecede tahrif ederek ve kelimeleri yanlış okuyarak— hulâsaya kalkışması ve bunları nereden aldığı tasrih etmiyerek kendisine mal etmesi, eski tarihçilerimizdeki metodsuzluğun gençlerimizde korkunç bir bilgisizlikle ve in-

tihâl cür'etkârlığıle müterafık olarak devam ettiğini gösteren acı bir misâldir.

Türk - İslâm dünyasına ait tarihî ıstılahlar hakkındaki bu bilgisizliğin, yalnız memleketimizde değil, garpta neşredilen tetkiklerde de göze çarptığını ilâve edelim: *Vakıflar Dergisi*'nin bu sayısında G. R a - q u e t t 'in eseri hakkında yazdığımız tenkitte bu nokta üzerinde ehemmiyetle ısrar edilmiştir. Gerçi onlar, filolojik ve tarihî teknik bakımından, bizde yazılan yazılara şüphesiz çok faiktir; fakat bu nisbî faikiyet, gerek metodoloji ve gerek malzeme yoksulluğu bakımlarından, onların da ekseriyetle çok iptidai olduğu hakikatini unutturamaz. *Orta Zaman Türk - İslâm devletlerinde hukukî semboller* adlı makalemizin [*Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, C. 2] başlangıcında, bu hususta oldukça etraflı izah vermiş olduğumuz gibi, muhtelif yazılarımızda da, münasebet düştükçe buna temas etmekten ve misâller vermekten geri durmamıştık. Bundan dolayı, tekrar bu nokta üzerinde durmıyarak, sadece, tarihî ıstılahların tetkiki hususunda riayet edilmesi lâzımgelen bâzı esasları kısaca kaydedelim:

İstılah mahiyetindeki her kelimenin iptida filolojik bakımdan tetkiki lâzımdır. Kelime aslen hangi kökten gelmiştir? Müstakkatı nelerdir? Asıl lûgat mânası nedir? Ne zaman ve nerede bir ıstılah mahiyetinde olarak kullanılmağa başlamıştır? Lûgat mânasile ıstılah mânası arasındaki münasebetler nedir? İstılah olarak ne gibi coğrafi sahalar yayılmıştır? Ne zamandan ne zamana kadar yaşamıştır? Bu muhtelif zaman ve mekânlarda geçirmiş olduğu *semantik* tahavvüller nedir? Bütün bunlar delillerile, vesikalarile birer birer gösterilmek, müphem ve meçhul kalmış cihetler açıkça kaydolunmak lâzımdır.

Bu filolojik tetkikin izah ettiğimiz tarzda yapılabilmesi için, tamamiye tarihî bir kadro içinde ve bir tarihçi zihniyetile hareket edilmek birinci şarttır. Bilhassa h u k u k î mahiyetteki ıstılahlarda büyük bir dikkat ve ihtiyat zarurîdir: Gerçi *Kanunnâmeler* gibi hukukî kaynaklarda bu hukukî ıstılahları doğrudan doğruya veya dolayısıyla anlamağa yarayacak parçalara tesadüf olunabilir. Fakat gerek bunların gerek sair kaynak-

ların tefsirinde dikkatsiz ve tenkitsiz hareketlerden, acele tāmimlerden, hükümlerden çekinmek icap eder. Meselâ iptida XVI ncı asırda Osmanlı İmparatorluğunda kullanıldığını gördüğümüz her hangi bir ıstılahı, evvelâ, yine o asra ve Osmanlı sahasına ait metinlerle izaha çalışmak lâzımdır; XVI veya XVII nci asırlara ait Osmanlı metinlerinde yine aynı ıstılahı tesadüf edebiliriz; fakat kelimenin bu asırlardaki mânası, şümülü her halde az çok değişmiş olabilir. Tıpkı bunun gibi, meselâ aynı ıstılah XVI ncı asırda Safevî devletine geçmiş olabilir; fakat oradaki mânası Osmanlı sahasındaki mânasından her halde farklıdır. Hulâsa, memuriyet veya rütbe isimleri, siyasî ve idarî teşkilâta ait kelimeler, vergi isimleri, yâni hukuka hattâ umumiyetle tarihe, maddî ve manevî kültüre ait böyle birçok ıstılahların daimî bir *semantik* tahavvüle mâruz olduğu aslâ unutulmamalıdır. Bâzan herhangi idarî veya siyasî bir vazifeye delâlet eden bir kelimenin yerine muhtelif sebeplerle diğer bir kelime gelebilir; meselâ aslen türkçe bir kelime yerine onun arapçası veya farsçası kullanılır. Bu değişme, bâzan resmî bir mahiyette olur. Bâzan da herhangi bir müellif, hattâ muasır bir müellif, eserini arabca veya farsca yazarken türkçe ıstılahın da arabca veya farsca mukabilini yazar. Bâzan aynı müellifin, eserinin muhtelif yerlerinde, aynı ıstılahın bâzı aslını, bâzı terceme edilmiş şekillerini kullandığı da olur. Müahhar müelliflerde de, eski devirlerden bahsedilirken, eski bir ıstılah yerine, te'lif zamanında o ıstılahın medlûlünü ifade eden yeni bir tâbirin kullanıldığı görülür. Bâzan da bunun zıddı olarak, sırf edebî bir *archaisme* tesirile, o devre ait bir ıstılah yerine onun medlûlünü asırlarca evvel ifade eden eski bir ıstılahın kullanıldığı da olabilir.

Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar [Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası, C. 1] adlı makalemizde bütün bu zikrettiğimiz esaslara riayete çalıştığımız cihetle, yukarıki ihtimâllerin *concret* misâllerine orada tesadüf etmek kabildir. Yine orada ve *Vakıflar Dergisi*'nin bu sayısında G. R a - q u e t t 'in bir eseri hakkında yazdığımız

tenkitte, gerek memleketimizde gerek Avrupa'da bu hususta yapılmış birçok tetkiklerin metodolojik bakımdan ne kadar kusurlu olduğu ve bunun başlıca sebepleri misâllerle izah olunmuştur. M. C e v d e t 'in yukarıda bahsettiğimiz tarihî ıstılahlara ait eserinde, bâzan çok mühim mâlûmata tesadüf edilmekle beraber, oradaki birçok maddelerin umumiyetle pek sathî bir bilgi ile, ve kısaca zikrettiğimiz metodolojik prensiplerden tamamiyle gaflet edilerek yazıldığı ve bu itibarla ekseriya fahiş hatalara düşüldüğü göze çarpmaktadır. Yine aynı müellifin *Vakıflar Dergisi*'nin bu sayısındaki yazısında, bir Selçuk vakfiyesini terceme ederken «*Sultan, Melik, Emîr*» gibi tâbirleri birbirinin müteradifi addettiği hayretle göze çarpmaktadır; hâlbuki, birtakım eski müelliflerin, edebî kaynaklarda, arada bir bu kelimeleri müteradif gibi kullanmalarına rağmen, resnî ıstılah olarak bunların birbirinden tamamiyle farklı *hukukî* mânalar ifade ettikleri, Orta Zaman İslâm tarihile uğraşan herkesin mâlûmudur; ve bilhassa o vakfiyede bu ıstılahların müteradif gibi değil bilâkis aralarındaki hukukî farklar tamamiyle göz önünde tutularak kullanıldığı açık surette görünmektedir.

Misâllerle de de izah ve teyidine kalkışıldığı takdirde daha pek çok uzamak istidadında olan bu küçük başlangıcı burada keserek, yukarıdaki metodolojik prensipleri göz önünde tutmak şartile, vakıf vesikalarında sık sık geçen *Mu'arriş* ıstılahının izahına çalışalım.

MU'ARRİF

I. Arabca عرف ('A.R.F.) den müştak olan bu kelimeye arap lûgatlerinde meselâ *Kamus*'da tesadüf olunmaz. Arapçada «Kaybolan, çalınan bir şeyin yerini haber veren bakıcı» mânasına gelen 'Arrâf müradifi olarak kullanılır [G o l d z i h e r , *Abhandl. zur arab. philologie*, I, 25; İ b n a l - A t h î r , *al-Nihâye*, IV, 40; *al-Djâhiz*, VI, 62; *al-Mas'ûdî*, III, 352; ayrıca İslâm Ansiklopedisi'nde A. F i s c h e r 'in yazdığı *Kâhin* kelimesine bakınız]. *İbn Batûta Seyahatnâmesi*'nde geçen bu kelime hakkında iptida M. D e f r é - m e r y Kafkasya ve Cenubî Rusya kavimleri hakkında arab ve acem tarihçilerinin henüz basılmamış parçalarını toplayıp neşrettiği sırada, İ b n B a t û t a 'dan aldığı parça-

nın tercemesine küçük bir haşiye ilâve etmişti: Burada bu kelimenin *İ b n B a t û - t a* tarafından *بن مذكور* *Müzekkir* kelimesile müteradif olarak kullanıldığı söylenilerek, -aşağıda bahsedeceğimiz- XVII nci asra ait bir fransız seyahatnâmesine istinaden, kelimenin o asırda İran'da kullanıldığı ilâve olunmaktadır [*Jour. Asiatique, juillet* 1850, P. 61]. Bundan sonra R. D o z y, sadece buna istinat ederek Mu'arrif kelimesini zikir ve tarif etmiştir [*Supp. aux dictionnaires arabes*, II, 118]. İşte Avrupada bu kelime hakkında yapılmış olan tetkik, eğer buna bir tetkik denilirse, bundan ibarettir. Müahharen, ben, bir mekalemin haşiyesinde bu ıstılahın Anadolu-da XVI - XVII nci asırlar zarfında ne mânada kullanıldığını tabii bütün vesikalarile beraber göstermiştim [*Türkiyat Mecmuası*, I, S. 8, 1925]. Merhum M. C e v d e t 'in arşiv mesaisine ait notları arasında da bu kelime hakkında şu bir satırlık sathî malûmat vardır: «Camilerde Peygamber efendimize ve vâkıflara dair kaside ve *zâkâr* söyleyendir» [O s m a n E r g i n tarafından neşredilen *M. Cevdet* kitabında, S. 153]. S a l â h i 'nin *Kamûs-ı Osmanî*'sinde ve sair umumî lûgat kitaplarında da kelime aynı suretle izah edilmektedir ki, bundan, M. Cevdet'in malûmatını nereden aldığını kolayca istidlâl edebiliriz. Mu'arrif kelimesinin -bu zikrettiklerimizden farklı bir mânada- yani *tahsildar* mânasında bâzı şark memleketlerinde kullanıldığını ve bilhassa Mısır'da Nil üzerinde nakliyat yapan gemilerden resim tahsilile mükellef memura bu ad verildiğini V a n B e r c h e m bir haşiyesinde kaydetmektedir [*Corpus inscrip. arabicarum*, I, fasc. I, Le Caire, 1894. P. 59]. İşte Mu'arrif kelimesi hakkında şimdiye kadar elde edilen malûmat bundan ibarettir. Bu zarurî bibliyografik mukaddimeden sonra, bu hususta şimdiye kadar toplayabildiğimiz malûmatı ve elde ettiğimiz neticeleri arz edelim.

II. Mu'arîf ıstılahına iptida B ü y ü k S e l ç u k î l e r devrine ait kaynaklarda tesadüf ediyoruz: Büyük sofî A b ü S a ' î d A b u - l - K h a y r 'ın menkıbelerinden bahseden *Esrâr-al-Tevhîd* adlı meşhur eserden, şeyhin Nişaburda bir ta'ziye meclisine gittiği zaman, mu'arriflerin âdet veçhile Şeyhi karşıladıklarını, fakat âdetleri veç-

hile onun hüviyetini ve lâkaplarını söyliyebilecek yerde şaşırtdıklarını öğreniyoruz [V. J u k o w s k i tarafından bastırılan nüsha, 1899, Pétérsburg, S. 248]. Demek oluyor ki mu'arriflr, meselâ ta'ziye meclisleri gibi büyük meclislerde ziyaretçilerin adını, hüviyetini, unvanlarını yüksek sesle bildirmek vazifesile mükellef bir nevi t a n ı t ı c ı , t e ş r i f a t ı r 'dır. Bu zikrettiğimiz kaynak, yazılış itibarile Selçukîler devrine ait olmakla beraber, bahsettiği hâdisenin Selçuklulardan daha evvelki zamanlara ait olduğunu düşünürsek, M u ' a r r i f ıstılahının her halde XI inci asır başlarında -hattâ belki X uncu asırda -Horasan'da mevcut olduğunu tahmin edebiliriz. Müellifi meçhul olup hiç olmazsa büyük Selçukîler zamanında yazıldığı tahmin olunan eski bir *Sistan Tarihi*'nde, Sistan haracının nerelere sarfolunduğu izah edilirken, ramazanda camilerde kur'an okuyanlardan ve muhtelif memurlardan sonra, mu'arriflerin de adı geçmektedir; yalnız bunların mahiyetlerine ve vazifelerine ait hiçbir kayıt yoktur [*Tarih-i Sistan*, Tahran basması, S. 32]. Bu eseri cidden âlimane bir surette tahşiye eden M e l i k - ü ş - ş u â r â B a h â r , bu ıstılahı «Muhtelif içtimâî tabakalara mensup insanların ahvalini bilenler» tarzında müphem olarak şerhe çalışmıştır ki, bundan, bu ıstılahın mânasını iyice anlayamadığma hükmetmek kabildir. XII nci asırda Hemedan'ın ileri gelenleri arasında S a l â h e d d i n M u ' a r r i f adlı birinin mevcudiyetini görüyoruz ki, bu da İran'ın büyük şehirlerinde mu'arriflerin mevcudiyetini anlatıyor [R â v e n d î, GMNS, II, 1921, P. 384]. Maamafih burada da bu ıstılahın mahiyetini gösterecek hiçbir kayıt yoktur. Büyük İran edibi S a ' d î 'nin *Bustân*'ında gördüğümüz Mu'arrif kelimesine [*Der Islâm*, VII, S. 101], XIV üncü asırda 'U b e y d i - i - Z â k â n î 'de rastgeliyoruz: Mu'arrifleri daima şeyhlerden ve vâizlerden, hatiplerden sonra ve onlarla beraber zikretmekte ve hepsile eğlenmektedir; hattâ bir fıkrasında Hulâgû'nun Bağdadı zaptettiği zaman onları nehre attırdığını söylemektedir [*Letâif*, İstanbul basması 1303, S. 16, 19, 44, 50]. XIV üncü asırda, İlhanîler ve Celâyerler devrinde İran'ın garp sahalarında da mu'arriflerin mevcudiyetini gösteren bu kayıtlardan sonra, *Hasan*

big Rumlu tarihi'ndeki bir kayıt, 944 de Safevî ordusunda *Mir Feyzî* adlı bir *ordu mu'arrifi* bulunduğunu ve bu memuriyetin ehemmiyetini anlatmaktadır [*Ahsanu' T-Ta-wârikh*, Vol. I, Baroda 1931. P. 280]. Bundan sonra XVII nci asırda mu'arraf ıstılahının İranda mevcudiyeti ve bunların içtimâî vazifeleri hakkında en geniş malûmatı, *Rapha-el du Mans'*ın 1660 senesine ait olan meşhur eserinde bulabiliriz. 1890 da *Ch. Schefér* tarafından neşredilen bu eserde [*Estat de la Perse*, P. 38], mu'arraf kelimesi «bilen» diye terceme olunmaktadır: Mu'arraf, bir şehrin belli başlı bütün ricalini, onların halini, tabiatını, evsafını bilir; düğünlerde veya kalabalık meclislerde mu'arrafilerin hizmetinden istifade edilir: Gelenlerin kim olduğunu, onların nasıl kabulü icap ettiğini ev sahibine gizlice söyler. Bilhassa büyük bir adam ölünce, ta'ziyet meclislerinde mu'arraf bulunur: Ta'ziyet için gelenlerin kim olduklarını, ölenin genç çocuğu bilemez. Mu'arraf ona gelenlerin kim olduğunu, onların mevkilerine göre nasıl muamele etmek lâzımgeldiğini öğretir İsfahan'da Kapüsen rahiplerinin başı olan bu müellifin mu'arraf ıstılahı hakkında verdiği bu malûmattan, daha *Defrémery*'den başlayarak daima istifade olunmuştur.

İran sahasına ait olarak doğrudan doğruya edebî ve tarihî kaynaklardan çıkardığımız bu malûmattan sonra, müahhar farsca lûgatlerden *Bahâr-ı 'Acem*'de tesadüf ettiğimiz izahatı nakledelim ki, bu gibi ıstılahların izahında bu cins lûgat kitaplarına ne kadar az inanmak lâzımgeldiği kendiliğinden meydana çıksın: O eserde mu'arraf kelimesinde verilen malûmata göre, birisi -tabîî büyüklerden ve zenginlerden- öldüğü zaman, üçüncü veya dördüncü günü, mu'arraf onun hakkındamanzum veya mensur bir mersiye yazarak ölünün evine gider ve hısım akrabası önünde okuyarak onlardan para ve hediye alır. Yine aynı eserde *Mu'arrafıyye* kelimesinde verilen malûmata nazaran, bu ıstılah *İsfahan*'da bir kabîlenin ismidir: hükümdarlardan veya emîrlerden birinin yanına onun tanımadığı biri geldiği zaman, onun hâl ve şanını tarif ederek bir nevi teşrifatçılık yapan adama da mu'arraf derler. 1153 de yazılan ve 1916 da tabolunan

bu eserin mu'arraf ıstılahı hakkında verdiği bu malûmat nereden veya nerelerden alınmıştır? Eserin baş tarafında muhtelif mehazlar zikredilmekle beraber, bu malûmatın nereden alındığını anlamak imkânsızdır. Müellif bu malûmatın neye istinat ettiğini başka bir maddede tasrih ettiğini söylüyorsa da, galiba tab' yanlışlığından olacak, o kelimeyi lûgatte bulmak kabil olamadı. Maamafih bulunsaydı bile, bir veya iki beyitten mürekkep bir misâlden başka bir şeye tesadüf edilemeyecekti. Lûgatçinin -daima yaptığı gibi- kendi keyfine göre tefsir ve izah ettiği bir şiir parçası ile tarihî bir ıstılahı izaha kalkışması karşısında şüpheye düşmemek kabil olamaz. Yukarıda, zaman ve mekânları muayyen metinlere dayanarak verdiğimiz sarîh izahat ile karşılaştırılınca *Bahâr-ı 'Acem* müellifinin verdiği malûmatın ne gibi istidlâller ve tahminler mahsulü olduğu kolaylıkla anlaşılıyor. Bu malûmattan yalnız «*İsfahan*'daki *Mu'arrafıyye kabîlesi*» hakkındaki ifadenin nereden alındığını anlayamadığımızı itiraf edelim. Maamafih bunun da inanılmağa lâyık olmadığını ve mutlaka herhangi bir metnin yanlış tefsirinden doğmuş bir şey olacağını kuvvetle tahmin etmekteyiz. Çünkü bu eserde böyle yanlış ve indî tefsirlerden doğmuş yanlışlıklar pek çoktur.

III. Şimdi İran sahasını bırakarak, *Mu'arraf* ıstılahının *Anadolu*'da ne zamandanberi ve ne mânada kullanıldığını anlamağa çalışalım. Benim görebildiğime göre mu'arraf ıstılahına *Anadolu*'da iptida (641 H. - 1243 M.) tarihinde tanzim edilmiş *Divriki cami-i kebîri Vakfiyesi*'nde tesadüf ediyoruz: Orada, kendilerine evkaf varidatından hisse ayrılan vazife erbabı arasında imam, hatip, müezzin, ferrâş, mütevellî, nazır, cüz-han, kubbe-dâr'dan sonra mu'arraf de zikredilmektedir [Van Berchem et Halil Edhem, *Corp. inscri. arabicarum*, III, *Asie Mineure*, 1910, P. 109]. Bunun haşiyesinde mu'arraf kelimesi «Cami ve türbelerde dualar okumakla mükellef adam» tarzında tarif olunmaktadır. Maamafih bu ıstılahın *Anadolu*'da XII nci asırda da mevcut olduğu tahmin edilebilir. XIII üncü asırda *Konya*'da *Mevlânâ* ile muasır olan *Kamaleddin* isimli meşhur bir mu'arraf yaşıyordu ki, *Eflâkî*'nin *Menakıb* kita-

bında ondan sık sık bahsedilmektedir: Bura daki kayıtlar, mu'arrifin, büyük ricalin ve bilhassa Pervâne'nin tertip ettikleri toplanılarda bulunduğunu, ve büyüklerden biri öldüğü zaman, cenaze merasimine gelen büyükleri kabûl edip ağırlamakla muvazzaf olduğunu anlatmaktadır [C l . H u a r t , *Les Saints des derviches tourneurs*, Tom. I, Paris 1918, P. 84, 117, 133, 359-60]. Eserin mütercimi C l . H u a r t bu kelimeyi D e f - r é m e r y ve D o z y gibi «nomenclateur» diye terceme ediyor ki, doğrudur. Mu'arrif'in cenaze merasimindeki bu vazifesini, Mevlânâ'nın ölümünü anlatan *Sipehsâlâr menakıbı*'nden de öğrenmekteyiz [M i t h a t B a - h â r î , *Tercme-i Risâle-i Sipehsâlâr*, İstanbul 1331, S. 155 - 156]. XIV üncü asrın ilk yarısında İ b n B a t û t a 'nın verdiği malûmat, mühimdir: Bu arab seyyahı K a s - t a m o n u Emîri Candaroğlu S ü l e y - m a n P a ş a 'nın cuma namazı merasiminden bahsederken, «camide türkçe şiir ile sultanı ve mahdumunu senâ ve haklarında dua eden» mu'arriflerin mevcudiyetini kaydeder [*İbn Batûta Seyahatnâmesi*, Ş e r i f P a ş a tercemesi, C. I, S. 353]. Mu'arriflerin o devirde K ı r ı m 'da da mevcudiyetini yine aynı kaynaktan öğreniyoruz: Kırım Emîrinin 'A l â e d d i n adlı bir mu'arrifi olduğunu söyleyen İ b n B a t û t a , onun vazifesini de anlatıyor: Bunun vazifesi, kabûl dairesinde Emîrin yanında bulunarak kadı veya diğer biri geldiği zaman rütbe ve derecesine göre nam ve elkabını söylemek, yani bir nevi teşrifatçılıktır [*Aynı eser*, C. I, S. 361 - 362]. XIII - XIV üncü asırlarda kırım'ın Anadolu ile sıkı münasebetleri düşünülürse, bunu tabii görmek icap eder. XIV üncü asırda Anadolu'da Mu' a r i f - i - L â d i k î adlı bir mu'arrif - şâir malûmumuzdur [*İslâm Ansiklopedisi*'nde O s m a n l ı E d e b i y a t ı makalemizde].

XV inci asra ait F â t i h V a k f i y e - s i 'nde mu'arrif ıstılahına tesadüf edildiği gibi, onun vazifesini gösteren sarîh kayıtlara da rastlanıyor. Bu izahata göre mu'arrifin vazifesi, cuma günleri önce Allaha, Peygambere, Ashâba, sonra Padişah (vakıf sahibine), sonra da bütün müslümanlara dua ederek sonunda fatiha ile sözünü bitirmektir ve bu vazifesinden dolayı yevmiye altı akçe

vazife alır [T a h s i n Ö z , *Zwei Stiftungsurkunden des Sultan Mehmed II Fâti h*, İstanbul 1935, P. 116, 131. - *Fâti h Vakfiyeleri*, İstanbul 1938, S. 257, 309 - 310]. Buradaki ifade, camilerde mu'arrifliğin eskidenberi mevcut olduğunu tasrih etmektedir ki, yukarıdanberi zikrettiğimiz malûmat ile de tamamiyle tetabuk ediyor. XVI - XVII nci asırlara ait birçok Osmanlı vakfiyelerinde de bu vazifenin mevcut olduğu görülmektedir.

Osmanlı devrinde mu'arrifliğin mevcudiyeti ve mahiyeti hakkındaki bu malûmatı, edebî kaynaklardaki bâzı mühim kayıtlarla tamamlamak kabildir. O kayıtlardan anlaşıldığına göre, mu'arrifler ekseriyetle güzel sesli ve güzel sözlü, ilmî ve edebî kültür sahibi insanlar arasından intihap olunuyordu. Şüera tezkerelerinde adları geçen bâzı şâirlerin, camilerde mu'arriflik ettiklerini öğreniyoruz: *Sehî tezkeresi*'nde Ayasofya camii mu'arrifi M e c d î ile [S.71], kendisi de babası gibi Bursa camilerinde mu'arriflik ettiği cihetle D u ' a y î mahlasını alan diğer bir şâir zikredilmektedir [S. 93]. T e z k e r e c i L â t î f î , Kastamonulu S e n a ' î , Ş e m s i - i H i s â r î , D a ' î mahlaslı üç Kastamonulu şâirden bahsederken, bunların camilerde mu'arrif olduklarını, musikiye derin vukfları bulunduğunu, bilhassa, Fâti h devrinde İstanbul'a gelen D a ' î'nin tertip ettiği birçok T a ' r î f â t ı m mu'arrifler arasında hâlâ meşhur olduğunu kaydeder [*Lâtîfî tezkeresi*, S. 113, 151, 208]. Beyazıt II devrinde saray hocalığında bulunan şâir S a ' y î 'nin de camilerde okunmak üzere birçok menşur t a ' r i f â t tertip ettiğini de tezkereci 'Â ş ı k Ç e l e b i [Kütüphanemizdeki yazma nüsha, varak 223], L â t î f î [S. 191] ve R i y â z î [Kütüphanemizdeki yazma nüsha, S. 143] tekrar etmektedirler. XVI inci asır şâirlerinden Kalkandelenli F a k i r î de *Risâle-i Ta'rîfat* adlı manzum eserinde mu'arriflerin vazifelerini -yukarıdanberi verdiğimiz izahata uygun olarak- anlatıyor [*Türkiyat Mecmuası*, C. I, S. 8]. E v l i y a Ç e l e b i , «Kazasker alayı içinde padişaha dualar ederek geçen cami mu'arrifleri» nin sayısını 3000 olarak gösteriyor [*Seyahatnâme*, C. I. S. 424]. L â t î f î'nin ifadesi ile şâir R u h î 'nin meşhur *Ter-kib Bend*'indeki «Minberde hatip ola ve mahfilde mu'arrif» mısraı, mu'arriflerin mahfilde

oturduklarını, kâh oturarak, kâh ayağa kalkarak orada ta'rifât okuduklarını, ve okurken musiki kaidelerine riayet ettiklerini meydana çıkarmaktadır.

IV. Mu'arrif ıstılahı hakkında buraya kadar verdiğimiz malûmatı terkibî bir hulâsa şeklinde toplamadan evvel, buna bir yardımcı olmak üzere, bu ıstılah ile çok alâkası olan diğer bir ıstılah hakkında da kısaca izahat vermek faydasız olmayacaktır: مدّر Müzekkir. Daha XI inci asırdanberi bu ıstılahın İran'da mevcut olduğunu (475 hicrî) de te'lif edilmiş olan *Kabûs-nâme*'den öğreniyoruz: Burada müzekkirin «mescid minberinde halka vâz ve nasihatle mükellef adam» olduğu anlaşılmaktadır [*Kabûs-nâme*. Sa'îd Ne-fîsî basması, Tahran 1312, S. 33]. Yine aynı eserde, müellifin müzekkirlere bir takım mühim tavsiyeleri vardır ki, bu ıstılahın medlûlünü lâykile kavramak hususunda çok faydalıdır: Anlaşıyor ki halkın rağbetini ve hürmetini kazanmak için, birçok mahfûzâtı olmak, güzel söylemek, dinleyenlerin psikolojisine göre türlü mevzulardan bahsetmek, arada bir hikâyeler söylemek, dualar etmek, sorulan suallere meharetle cevap vermek, hasmın zayıf olduğunu anlamadan mübahaseye girişmemek, halk ile fazla ihtilât etmemek, kendini ağır tutmak lâzımdır [*Aynı eser*, S. 114 - 115]. Bu asırdan başlayarak, XIV üncü asır İran şâirlerinden meşhur İbn Yemîn'in divanına kadar birçok edebî kaynaklarda «minberde vâzeden müzekkirlerden» bahsedildiğini görüyoruz. Fakat bu hususta enm ühim izahat, XIII üncü asırda Anadolu'da ikmâl edilmiş olan Şeyh Necmeddin Râzî'nin *Mirsâd-al-İbâd* adlı meşhur eserindedir: Müellif burada zâhir ulemasını müftî, müzekkir, kadı olarak üçe ayırdıktan sonra, müzekkirleri de ayrıca üçe taksim ediyor:

1 — Fâssâ'l'lar. Bunlar gayet san'atlı, parlak ifadelerle peygamberlere ait hikâyeler, şeyhlere dair menkıbeler naklederler. Bâzı âyetleri şerh ve tefsir ederler. Bâzı, dua ve münacatta bulunurlar. Beste ile şiirler okurlar. Evvelce kendi adamlarına hazırlattıkları suallere cevap verirler. Halkın taassubunu tahrik ederler. Hükümdarları, büyük emîrleri, kadıları, zenginleri, zalimleri hasis menfaatleri uğruna methederler. Yalan

hadisler naklederler. Hulâsa, ciddî bir âlimin, hakikî bir din adamının, doğru bir insanın yapamayacağı şeyleri yaparlar. Maksudları sadece kendi hasis menfaatlerinin teminidir. Müellif bunları *Kıssa-han*'lara yani halk hikâyecilerine benzetiyor.

2 — Zahir ilmine lâykıyla vâkıf, ciddî vâızlar.

3 — Asıl müzekkirler, yani zâhir ve bâtin ilmine vâkıf şeyhler.

Bu tasnifin manevî - ahlâkî bir tasnif olduğu meydandadır; ve müzekkir denince bunlardan büyük bir kısmının birinci sınıfa mensup olduğunu aslâ unutmamalıdır. Nitekim *Kabûs-nâme*'de bahsedilen müzekkirler de bilhassa bu birinci sınıfa mensup olanlardır. XIV üncü asır sonunda yazdığı *Kenz-ül-Küberâ* adlı eserini *Mirsâd-ül-İbâd* dan hulâsaten terceme suretile vücade getiren Şeyhoğlu Mustafa'nın bu eserinde de aynı tafsilâta tesadüf olunur [Bu eser ve muharriri hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazmış olduğumuz Osmanlı Edebiyatı makalesine (XIV üncü asır) bakınız. — *Mirsâd-ül-İbâd*, Tahran 1352 Hicrî, S. 281 - 284]. İbn Batûta, Lâdikteki bir vâızdan bahsederken müzekkir ıstılahını vâız müteradifi olarak kullanıyor [*Türkce terceme*, C. 1, S. 319]. Bu verdiğimiz izahat, Anadolu camilerindeki mu'arrif'lerin asıl vâızlardan ziyade, bu birinci sınıf müzekkir'lere benzediğini açıkça göstermektedir.

V. Yukarıdanberi verdiğimiz bütün bu malûmata dayanarak, mu'arrif ıstılahının mahiyeti ve semantik tahavvülleri hakkında şöyle bir neticeye varabiliriz: Mu'arrifler, X üncü asır sonlarındanberi iptida bir nevi müzekkir, vâız gibi camilerde, mescitlerde hizmet eden bir sınıftır; büyüklerin toplantılarında, bâzı dinî merasimde, cenaze meclislerinde de onlar bulunurdu. Bu tâbirler uzun müddet birbirile müteradif gibi kullanıldı. Fakat XIII üncü asırdan sonra yavaş yavaş mu'arrif ve müzekkirlerin vazifeleri ayrıldı. Her mu'arrif ve müzekkir, bir nevi avam vâzî idi; fakat her vâız mu'arrif veya müzekkir değildi. Müzekkir veya mu'arrif, güzel sesli, musikiye ve edebiyata vâkıf, devirlerinin siyâsî temayüllerine hizmet eden, şahsî maksatlarla halkı tah-

rik edebilen, onların zevkine ve seviyesine göre lâkırdı söyleyen, din ilimlerinde yalnız sathî malûmatları olan adamlardı; ve bundan dolayı yalnız camide değil, içtimâî hayatın sair bâzı sahalarında da rolleri vardı. Anadolu'da bilhassa XIV üncü asırda onların vazifeleri taayyün etti: Cuma günleri camide ta'rifât söylemek; Ve bu vazife, sonraki asırlarda da Osmanlı İmparatorluğu'nda aynı suretle devam etti. İran'da da XIV üncü asırda mu'arrif ve onunla müradif olan müzekkir ile vâızın vazifeleri ayrıldı. 'Ubeyd-i-Zâkânî Latâîfi'nde bunlar

birbirinden sarahaten ayrılmıştır; müzekkir ıstılahı yavaş yavaş mevkirini mu'arrif ıstılahına terketti: Safevîler devrindeki ordu mu'arrifi, bir nevi avam vâızdır. Fakat asıl vâız ile, cenaze meclislerindeki mu'arrif vazife ve isimleri tamamen ayrılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise mu'arrifin bu son vazifesi, daha XV inci asırda kalkmıştır. İşte bu küçük tetkik ile, Osmanlı vakıf vesikaları'nda daima geçen mu'arrif ıstılahının mahiyeti lâırkile anlaşılmıştır ümidindeyiz.